

-रेखा पवन, २०६५

पीताम्बर अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

पीताम्बर अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
एम्.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
रेखा पवन
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६५

शोधनिर्देशक
प्रा. केशव सुवेदी
नेपाली केन्द्रीय विभाग

पीताम्बर अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
एम्.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
रेखा पवन
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६५

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली एम्.ए.(शैक्षिक वर्ष: २०६२/०६४) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी सुरेन्द्रराज ज्ञवालीले युवराज शर्मा गौतमको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँको शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६५/०९/

.....
(उप-प्रा.कृष्णप्रसाद
घिमिरे)
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा. केशव सुवेदीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही पथप्रर्दन गराएर अगि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यहरूलाई पन्छाएर कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता एवम् श्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

यसैगरी मेरो शोधपत्र स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्नका लागि अनुमित प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख राजेन्द्र सुवेदीलगायत अन्य गुरुवर्ग र पशासनिककार्यमा सहयोग गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारीहरूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि.केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति हार्दिक आधार प्रकट गर्दछु । शोधकार्य प्रारम्भ गरेदेखि यो शोधपत्रलाई यस अवस्थामा पुऱ्याउँदासम्म उत्पन्न कठिनाइका स्थितिमा आफ्नो व्यस्त एवम् अमूल्य समयदिई विभिन्न सामग्री र सल्लाह सुझाव दिनुहुने मेरो शोधनायक पीताम्बर अधिकारी ज्यूप्रति पनि हृदयदेखि हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर र मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा ल्याइपुऱ्याउने पिता कृष्ण पोखरेल र माता निरु पोखरेल तथा दाजु दिदी रमेश र रचना पोखरेलप्रति म ऋणी छु । अनेकौँ बाधा र बन्धन हुँदा हुँदै पनि दुःख नमानी अथक परिश्रमद्वारा समय, साधन र वातावरण दिएर मेरो अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुहुने मेरो श्रीमान् रमेश गौतमप्रति सदैव कृतज्ञ रहनेछु । यसैगरी प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा सुझाव र सहयोग गर्नुहुने उपप्राध्यपाक घनश्याम सुवेदी एवम् साथीहरू देवेन्द्र नेपाल, यादेवी ढकाल, विमला मल्ल लगायत सबैमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सङ्कलित सामग्रीहरूलाई भर्को नमानीकन होसियारपूर्वक शुद्धसँग टड्कन गरिदिने क्रिएटिभ कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०६५/१२/३

रेखा पवन

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्रा सुरेन्द्रराज ज्ञवालीले त्रि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि गर्नुभएको र पीताम्बर अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख, प्रा.राजेन्द्र सुवेदी .....
२. शोधनिर्देशक, प्रा. केशव सुवेदी .....
३. बाह्य परीक्षक, पारसमणि भण्डारी .....

मिति: २०६५/१२/

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३ विषयपरिचय	१
१.४ समस्याकथन	२
१.५ शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७ शोधकार्यको औचित्य	४
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.९ शोधविधि	५
१.१० शोधपत्रको रूपरेखा	६

दोस्रो परिच्छेद : पीताम्बर अधिकारीको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान	७
२.२ पुर्खा र वंश परम्परा	७
२.३ नामकरण	८
२.४ दाजुभाइ तथा दिदीबहिनी	८
२.५ बाल्यकाल र पालनपोषण	९
२.६ व्रतबन्ध	१०
२.७ शिक्षादीक्षा	१०
२.८ विवाह, सन्तान र दाम्पत्य जीवन	११
२.९ पारिवारिक वियोग	१३
२.१० बसोवास	१४

२.११ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	१५
२.१२ रुचि, स्वाभाव र सत्सङ्ग	१६
२.१३ जागिरे जीवन	१७
२.१४ सम्मान तथा पुरस्कार	१८
२.१५ भ्रमण	१९
२.१६ आर्थिक अवस्था	१९
२.१७ जीवनका केही बिसर्जन नसक्ने क्षण	२०
२.१८ जीवन दर्शन	२०

तेस्रो परिच्छेद : पीताम्बर अधिकारीको व्यक्तित्व

३.१ व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख प्रक्रिया	२२
३.२ शारीरिक व्यक्तित्व	२२
३.३ व्यक्तित्वका विविध आयाम	२३
३.३.१ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व	२३
३.३.२ सम्पादक व्यक्तित्व	२४
३.३.३ साहित्यिक व्यक्तित्व	२५
(क) कवि	२५
(ख) लेखक/निबन्धकार	२६
(ग) उपन्यासकार	२६
(घ) समालोचक	२७
३.३.४ भाषा व्याकरणकार व्यक्तित्व	२७
३.३.५ धार्मिक/आध्यात्मिक व्यक्तित्व	२८
३.३.६ बहुभाषिक व्यक्तित्व	२९
३.३.७ अभिभावक व्यक्तित्व	२९
३.४ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिलेखनका बीच अन्तःसम्बन्ध	२९
३.५ निष्कर्ष	३०

चौथो परिच्छेद : पीताम्बर अधिकारीका कृतिहरूको अध्ययन

४.१ कृति विवरण	३२
४.२ उपन्यासकार पीताम्बर अधिकारी र उनको <i>भोडाभिन्न</i> उपन्यासको विवेचना	३३
४.२.१ रचना र प्रकाशन	३५
४.२.२ शीर्षकविधान	३५
४.२.३ संरचना	३५
४.२.४ कथावस्तु	३५
४.२.५ चरित्र	३७
४.२.६ देशकाल, वातावरण	४०
४.२.७ संवाद	४१
४.२.८ भाषाशैली	४२
४.२.९ उद्देश्य	४३
४.२.१०. निष्कर्ष	४४
४.३ पीताम्बर अधिकारीका खण्डकाव्यहरूको अध्ययन	४५
४.३.१ <i>अन्तिम विचार</i> खण्डकाव्यको अध्ययन	४५
४.३.१.१ रचना प्रकाशन	४५
४.३.१.२ शीर्षक विधान	४६
४.३.१.३ संरचना	४७
४.३.१.४ विषयवस्तु	४८
४.३.१.५ भाव/विचार	५१
४.३.१.६ लयविधान	५१
४.३.१.७ अलङ्कारविधान	५२
४.३.१.८ प्रतीकविधान	५३
४.३.१.९. विम्बविधान	५३
४.३.१.१० भाषाशैली	५४
४.३.१.११ निष्कर्ष	५४

४.३.२ रावण खण्डकाव्यको अध्ययन	५५
४.३.२.१ रचना र प्रकाशन	५५
४.३.२.२ शीर्षक विधान	५५
४.३.२.३ संरचना	५६
४.३.२.४ कथावस्तु	५६
४.३.२.५ चरित्रविधान	५८
४.३.२.६ परिवेशविधान	६०
४.३.२.८ लयविधान	६२
४.३.२.९ अलङ्कारविधान	६२
४.३.२.१० बिम्बविधान	६४
४.३.२.११ प्रतीकविधान	६५
४.३.२.१२ कथनपद्धति	६५
४.३.२.१३ भाषाशैली	६५
४.३.२.१४ निष्कर्ष	६६
४.३.३ सेते खण्डकाव्यको अध्ययन	६७
४.३.३.१ रचना र प्रकाशन	६७
४.३.३.२ शीर्षकविधान	६८
४.३.३.३ संरचना	६८
४.३.३.४ कथावस्तु	६८
४.३.३.५ चरित्रविधान	७०
४.३.३.६ परिवेशविधान	७१
४.३.३.७ भाव/विचार	७२
४.३.३.८ लयविधान	७३
४.३.३.९ बिम्बविधान	७३
४.३.३.१० प्रतीकविधान	७४
४.३.३.११ अलङ्कारविधान	७५

४.३.३.१२ भाषाशैली	७६
४.३.३.१३ निष्कर्ष	७६
४.४ फुटकर कविताहरूको अध्ययन	७७
४.४.१ फुटकर कविताहरू र अध्ययनका आधारहरू	७७
४.४.२ विषयवस्तु	७८
४.४.२.१ प्रकृतिवर्णन	७८
४.४.२.२ मानवतावादी चिन्तन	७९
४.४.२.३ देशप्रेम	८०
४.४.२.४ आध्यात्मिक चिन्तन	८०
४.४.३ संरचना	८१
४.४.४ लयविधान	८१
४.४.५ बिम्ब र अलङ्कार	८२
४.४.६ कथनपद्धति तथा भाषाशैली	८२
४.४.७ निष्कर्ष	८३
४.५ फुटकर लेखनिबन्धहरूको अध्ययन	८३
४.५.१ लेख-निबन्धहरूको कालक्रमिक विवरण	८३
४.५.१ मसान नाटक र गोपालप्रसाद रिमाल	८४
४.५.३ चारपाइला एक फड्को	८४
४.५.५ देशभक्ति	८५
४.५.५ कोइराला र मैनाली	८५
४.५.६ वर्णाश्रम व्यवस्था	८६
४.५.७ निष्कर्ष	८७
४.६ साहित्येतर कृतिको अध्ययन	८८
पाचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष	९१

सन्दर्भसूची

सङ्क्षेपीकरण सूची

ई.	-	ईस्वी सन्
उ. मा.वि.	-	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम्. ए.	-	मास्टर्स अफ आर्ट्स
काठ.	-	काठमाडौं
गो.द.वा.	-	गोरखा दक्षिण बाहु
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
नि.मा.वि.	-	निम्नमाध्यमिक विद्यालय
ने. के.शि. वि.	-	नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभाग
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.	-	प्राध्यापक
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	-	पृष्ठ
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादक